महस्विनी – विद्वत्समीक्षिता सन्दर्भिता च शोधपत्रिका (ISSN: 2231-0452)
कुसुमम् : जनवरी – डिसेम्बर २०२१ **सम्पुटम् :** संयुक्तम् (१,२)

पाणिनीयव्याकरणे अतिदेशविचारः

डॉ. नरेशकुमारबैरवा*

शोधसारः –

पाणिनीयव्याकरणे 'अतिदेशविचार' इति विषयमवलम्ब्य शोधपत्रमिदं लिखितम्। अत्र अतिदेशस्य किं स्वरूपं, लक्षणं तद्भेदाश्चेति निरूपिताः। तत्र विशेषतः व्याकरणशास्त्रेऽतिदेशस्य किं स्वरूपं, किं वैशिष्ट्यं च पाणिनिना प्रणीतानि सूत्राण्येव दृश्यन्ते तत्र कानिचित्सूत्राणि वत्यन्तघटितानि अथ च कानिचित् सूत्राणि वत्यनन्तघटितानि तानि सूत्राणि निरूपितानि। यतोहि अतिदेशशास्त्रमारोपबोधकं शास्त्रं वर्तते। अत एव सामान्यत उच्यमाने सति यत्सर्वत्र अतिदेशस्थले यदि तृतीयान्ताद् वतिः स्यात्तर्हि तत्स्थानिककार्याणि प्रवर्तन्ते, तन्निमित्तककार्याणि च अतिदिश्यन्ते। यथा - काभ्याम्, रामाभ्याम् चेत्यादि। यत्र च वतिः षष्ठ्यन्तविहितोऽस्ति, तत्र स्वस्यैव यदागमादेशादिकार्यं तदेवातिदिश्यते, न तु स्वनिमित्तकम्। यथा- लोटोलङ्वत् इत्यादिसूत्रेण ज्ञायते। अनेन सकलव्याकरण-शास्त्रेऽतिदेशविषये बहुनि स्थलानि वैशिष्ट्यानि च सन्ति। अत्र तु किञ्चित् दिङ्मात्रमेव प्रस्तुतम्।

पारिभाषिकशब्दाः – अतिदेशः, वतिघटितत्वम्, वत्यघटितत्वम्, स्थानी, आदेशः, सञ्ज्ञा, परिभाषा, अधिकारः, नियमः, सूत्रम्।

भूमिका- **अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम्।**
तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते।।[1]

* सहायकाचार्यः, व्याकरणविभागः, वेदवेदाङ्गपीठम्, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृत-विश्वविद्यालयः, नवदेहली।

[1] वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम्, कारिका-13

भारतीयशास्त्रीयपरम्परायां व्याकरणशास्त्रस्य वेदाङ्गत्वं स्वत एव सिद्धः। यतो हि श्रुतिमूलकत्वादस्यैव वेदाङ्गत्वं स्वीक्रियते व्याकरणेनैव शब्दज्ञानं भवति। शब्दज्ञानविषये वाक्यपदीये हरिणा प्रोक्तम् -

तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम्।
पवित्रसर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते।।[1]

अनया कारिकया स्पष्टं यत् व्याकरणं मोक्षस्य द्वारमपि वर्तते तथा वाङ्मलानां चिकित्सावत् परिशोधनं क्रियते। यतोहि व्याकरणज्ञो प्रत्यवायहेतुभूतानपभ्रंशान्न प्रयुज्यते। “ज्ञानं हि तस्य शरणम्” इत्युक्तम्। यथोक्तमपि -

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते।
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्।।
आपः पवित्रं परमं पृथिव्यामपां पवित्रं परमं च मन्त्राः।
तेषां च सामर्ग्यजुषां पवित्रं महर्षयो व्याकरणं निराहुः।।[2]

अधिविद्यं प्रकाशत इति सर्वो हि शास्त्रकृत्प्रायेण विद्यायामस्यां व्याकरणमनुसरति। अतो व्याकरणं सर्वात्मना आराधनीयमेव। साधुशब्दानां ज्ञानं व्याकरणादेव लभ्यते। भाषायाः तत्त्वबोधार्थं, स्वरूपज्ञानार्थं व्यवहारार्थं च प्रथमस्तावच्छब्दस्य ज्ञानमपरिहार्यमेव। साधुशब्दज्ञानं विना भाषायाः व्यवहारेऽपि न प्रचलति। अत एव भर्तृहरिणा शब्दा एव अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां निबन्धरूपेणोपवर्णिताः। अतः सकलव्यवहारहेतुभूतशब्दनिष्पत्तौ भगवता पाणिनिना अष्टाध्यायी इत्याख्यग्रन्थः प्रणीतः, तत्र चोत्सर्गापवादप्रक्रियामाश्रित्य समग्रेऽपि शब्दाः साधिताः। यदि शब्दप्रतिपत्तये प्रतिपदं पाठः क्रियते तदा “बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम बृहस्पतिश्च प्रवक्ता

---

[1] वाक्यपदीयम् (ब्र.का.), कारिका-14, पृ.37

[2] वाक्यपदीयस्य स्वोपज्ञवृत्तौ निरूपितम्। पृ.38

इन्द्रश्चाध्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः नान्तं जगाम किं पुनरद्यत्वे यः सर्वथा चिरं जीवति वर्षशतं जीवति।"[1] इति भाष्योक्त्यनुसारं शब्दप्रतिपत्तिः खपुष्पायितमेव स्यादतः भगवान् पाणिनिः वैदिकलौकिकोभयशब्दसाधकं किमप्यपूर्वं शब्दशास्त्रं रचयामास। यत्रोत्सर्गापवादप्रक्रियामाश्रित्य भूयांसोऽपि शब्दाः लघुपायेनैव ज्ञायन्ते। व्याकरणशास्त्रं च पाणिनीयं सूत्रात्मकमेव प्राञ्चो महर्षयः सूत्रात्मकशैल्यैव व्याकरणन्यायमीमांसादिशास्त्राणि व्यरचयन्। यथा जानन्त्येव पाणिनीयाष्टाध्याय्याम् अष्टावध्यायाः सन्ति प्रत्यध्यायञ्च चत्वारः पादाः विलसन्ति। व्याकरणस्यास्य लाघवं वैज्ञानिकत्वं चाकलय्य न केवलं भारतीया अपितु वैदेशिका अपि चकितचकिताः भूत्वा अमुं ग्रन्थं मुक्तस्वरेण प्रशंसन्ति। इदमेव वैशिष्ट्यं संस्कृतभाषाया एव यतोहि सहस्रवर्षेभ्यः प्राक् या भाषा येन प्रकारेण भण्यते स्म तेनैव प्रकारेण तां भाषां वयं साम्प्रतं व्यवहारपथम् आनयामः। इदञ्च श्रेयः संस्कृतभाषाया एव नान्यस्याः कस्याश्चन भाषायाः। व्याकरणादेव साधुशब्दज्ञानं भवति। भाष्यकारेण व्याकरणस्य लक्षणं प्रोक्तम् – "लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम्" इति। लक्ष्यः शब्दः। लक्षणं सूत्रम्, एतत्समुदितं व्याकरणं भवति।

सूत्रलक्षणम् -

इदमेव व्याकरणम् अल्पाक्षरत्वे सति सकलार्थबोधकं सारभूतं यत्तत्सूत्रमिति कथ्यते। उक्तमपि-

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम्।
अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः।।[2]

एवमेव आचार्यवाचस्पतिना प्रोक्तं सूत्रलक्षणविषये –

---

[1] व्याकरणमहाभाष्यम्, पस्पशाह्निकम्, पृ.19, शास्त्री चारुदेवः, मोतीलाल बनारसीदासः, दिल्ली

[2] विष्णुधर्मोत्तरपराशरपुराणे लिखितम्

लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरप्रदानि च।
सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः।।[1]

अतः सूत्राणि स्वल्पाक्षरवन्त्यपि विश्वतोमुखानि विस्तृतार्थप्रतिपादकानि सन्ति।

सूत्रभेदाः -

इमानि सूत्राणि सञ्ज्ञापरिभाषाविधिनियमातिदेशाधिकारभेदेन षड्विधानि भवन्ति। प्रोक्तमपि-

सञ्ज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम्।।[2]

सञ्ज्ञासूत्रम्-

कस्यचिदपि पदार्थस्य व्यवहारविषयता सञ्ज्ञामन्तरा भवितुं नार्हति शास्त्रेऽपि शास्त्रीयव्यवहाराय अनेकाः सञ्ज्ञाः विहिता सन्ति। सम्भवे सति टि-घु-भादयः अव्ययः क्वचिच्च यौगिकार्थमादाय अव्ययादिसञ्ज्ञाः क्वचिच्च श्रुतिमृषादिषूक्तत्वात् धातुप्रातिपदिक-सञ्ज्ञाश्च कृतास्सन्ति।

परिभाषासूत्रम्-

तथापि यथासम्भवं लघीयसी एव सरणिरासृतास्ते "सञ्ज्ञा न नाम यतो लघीयः" इत्याद्युक्तेः। अतः विध्येकवाक्यतयैव। अतः स्वीयदेशे लक्ष्यसंस्कारोपयोगिवाक्यार्थ-बोधजनकत्वे सति विधिशास्त्रैकवाक्यतया महावाक्यार्थबोधजनकत्वमेव परिभाषाणां भवति। आचार्यनागेशभट्टेन परिभाषेन्दुशेखरे प्रतिपादितं यत्- "परिभाषा पुनरेकदेशस्था सती सर्वं

---

[1] ब्रह्मसूत्रभाष्ये, वाचस्पतिमिश्रेण लिखितम्- 1.1.1

[2] लघुशब्देन्दुशेखरव्याख्याने अभिनवचन्द्रिकायां वरवर्णिन्यां च समुद्धृता - पृ. 10

शास्त्रमभिज्वलयति, यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माभिज्वलयतीति"[1] परिभाषायाः स्वरुपं वर्तते। अपरं च - "सञ्ज्ञाभिन्नत्वे सति शब्दधर्मिकसाधुत्वप्रकाराप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित-बोधोपयोगिबोधजनकत्वं परिभाषात्वम्।" अधिकारसूत्राण्यपि विध्युपकारकाण्येव, इमानि च त्रिधाविभक्तानि यथोक्तं षष्ठी स्थानेयोगा इति सूत्रस्य भाष्ये - "कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति यथा प्रदीपः सर्वं वेश्माभिज्वालयति। अपरोऽधिकारो यथा रज्ज्वा, अयसा वा बद्धं काष्ठमनुकृष्यते तद्वदनुकृष्यते चकारेण अपरोऽधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थः इति योगे योगे उपतिष्ठते"[2] इत्युक्तम्। अत उत्तरोत्तरसूत्रसम्बन्धत्वं यस्य तस्यैव अधिकारत्वम् इति वक्तुं शक्यते।

विधिसूत्रम्-

विधिशास्त्रस्य तु अपूर्वविधायकत्वेनैव विधित्वम्। विधिशास्त्रं प्रकारान्तरेण अप्राप्तप्रापकं सूत्रं विधिसूत्रमित्युच्यते। विधीयते इति विधिः, कार्यम्, तच्च व्याकरणे प्रायशः प्रत्ययागमादेशरूपम्।[3] तेन विधिसूत्राणि त्रिविधानि सन्ति- प्रत्ययागमादेशविधिभेदात्। यथा- "इको यणचि"[4] इति शास्त्रमचि सति इकः स्थाने यणं विधत्ते, अचीति लिङ्गमाश्रित्य

---

[1] परिभाषेन्दुशेखरः, नागेशभट्टप्रणीतः, पृ. 8, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी।

[2] व्या.म.भा. प्रथमो भागः, पृ. 410

[3] पृथक् प्रयोगानर्हं परसंसर्गेण अर्थप्रत्यायकमक्षरमक्षरसमुदायो वा प्रत्ययः इति उच्यते। यस्मिन् प्रत्ययः संसृज्यते सा प्रकृति। य़था घटत्वम् इत्यत्र घटः शब्दः प्रकृतिः त्व इत्यक्षरसमुदायः प्रत्ययः। प्रतिनवस्य वर्णस्य योजनमागमः। स्थितं वर्णमपनीय तत्स्थाने विहितमक्षरम्, अक्षरसमुदायो वा आदेशः। आदेशोऽपि भावरूप अभावरूपश्चेति द्विविधः। यस्य कार्यस्य सत्ता लक्ष्ये दृश्यते तत्कार्यं भावरूप आदेशः। अस्य इको यणचि इत्यादीन्युदाहरणानि। यस्य तु सत्ता लक्ष्ये न दृश्यते स अभावरूप आदेशः। अस्यैव लोप इति व्यवहारः। अत एव आगमविपरीतः स्थितस्य नाशरूप आदेशः एव लोप इत्युच्यते इत्युक्तमभियुक्तैः। इति। लघुपाणिनीयभूमिका- पृ.1-2

[4] पा.सू. 6.1.77

"तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य"[1] इति शास्त्रमत्र अव्यवहितत्त्वं पूर्वत्वं च उपस्थापयति तथा सति "अजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्येकः यण्" इति वाक्यार्थबोधो जायते। अतः अपूर्वविधायकत्वं विधेः सुस्थमेव।

नियमसूत्रम्-

नियमसूत्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिः, निषेधमुखेन प्रवृत्ति इति प्रकारद्वयं वर्तते। तत्राद्यपक्षे येन विधिशास्त्रेण सिद्धे सति नियमसूत्रं प्रारभ्यते। तत्र नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकधर्मव्यापकः, नियम्य शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकधर्मव्याप्यश्च यः धर्मः, तदा अतिरिक्तविषयत्वेन सङ्कोचः क्रियते। यथा-"धातोस्तन्निमित्तस्यैव"[2], "वान्तो यि प्रत्यये"[3] इत्यत्र तादृशः धर्मः यादिप्रत्ययाव्यवहितपूर्वधात्ववयवैच्त्वरूपः, तदतिरिक्तविषयत्वं वान्तो यीति नियाम्यसूत्रस्य कल्प्यते। लव्यम्, ओयते इत्यादौ च प्रयोगे वान्तो यि प्रत्यये इत्यस्य प्राप्तिर्न भवति तदा तेन सूत्रेण तत्र नियम्यते। यादिप्रत्ययनिमित्तकस्य धातोरेचः वान्तादेशं विधत्ते। अतोऽत्र विधिमुखेन प्रवृत्तिर्भवति। अन्यच्च निषेधमुखेन प्रवृत्तिः विधीयते। तत्र तन्निमित्तस्य इत्यस्य यादिप्रत्ययनिमित्तकभिन्ने, सूत्रार्थगते भवतीत्यस्य न भवतीत्यर्थे लक्षणा स्वीकार्या। अत ओयते इत्यत्र वान्तादेशनिषेधः कृतः। अन्यत्रापि नियमशास्त्रं तु नियमयति तथा वाक्यस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा न प्राप्ता यथा- रामः गच्छतीत्यादौ वाक्ये तत्र "अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्"[4] इत्यनेन प्रातिपदिकसञ्ज्ञा प्राप्ता सती

[1] पा.सू. 6.1.66
[2] तत्रैव, 6.1.80
[3] तत्रैव, 6.1.79
[4] तत्रैव, 1.2.45

"कृत्तद्धितसमासाश्च"[1] इत्यनेन सूत्रेण नियम्यते तदा नियमो कृतः -"यत्र सङ्घाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि वाक्यस्यैव"[2] इति।

अतिदेशसूत्रम्-

वस्तुतः वाक्यस्फोटस्यैव प्राधान्येन तदितरस्य सर्वस्यापि बुद्धिपरिकल्पितत्वमेव यथोक्तम् आचार्यभर्तृहरिणा वाक्यपदीये-

पदे न वर्णाः विद्यन्ते वर्णेष्वयवा न च।
वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन।।[3]

अतः पदानां वाक्यानां वर्णानां वा अखण्डत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम्। तत्र शब्दानां पदानां वाक्यानां वा कार्यत्वपक्षे नित्यत्वपक्षे वा सर्वं बुद्धिपरिकल्पितमपेक्षितमेव वर्तते। व्याकरणशास्त्रे अतस्मिन् तद्बुद्धिरिति तात्पर्येणारोपार्थकम् आदाय अस्य सन्धानतमिति विदितं जायते। अथवा आरोपबोधकशास्त्रमतिदेशत्वम्। यथा भाष्ये प्रोक्तं पतञ्जलिना " गुरुवत् गुरुपुत्रे वर्तितव्यम्" इति गुरौ यत्कार्यं तद् गुरुपुत्रेऽतिदिश्यते। एवमिहापि स्थानिकार्यमादेशेऽतिदिश्यते। शब्दकल्पद्रुमे आरोपार्थकता संगृहीता विद्यते।[4] तथाहि – अति+दिश्+घञ् इत्यत्र भावार्थे घञ्प्रत्ययो भूत्वा अतिदेश इति शब्दो निष्पद्यते।

अतिदेशसूत्रस्य लक्षणं तत्स्वरूपञ्च -

अन्यदस्यान्यत्र आरोपणमथवा आरोपबोधकं शास्त्रत्वमतिदेशत्वमिति लक्षणं कृतम्। यथा "इण्वदिकः"इत्यादि दुर्गादासः मलमासतत्त्वे लिखितम्-

---

[1] पा.सू. 1.2.46
[2] वै. सि.कौमुद्यायाः अजन्तपुल्लिङ्गप्रकरणे
[3] वाक्यपदीयम्, ब्र.का., कारिका- 63
[4] श.क.द्रु., भागः – 1, पृ. 26

प्रकृतात् कर्मणो यस्मात् तत्समानेषु कर्मसु।
धर्मोऽतिदिश्यते येन अतिदेशः स उच्यते।।

वाचस्पत्ये पुनरनुरूपं सङ्ग्रहणं संस्थापितं प्राप्यते-

अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृत्स्नाया धर्मसंहृतेः।
अन्यत्रैव कार्यतः प्राप्तिरतिदेश स उच्यते।।
प्रोक्तात् कर्मणो यस्मात् तत्समानेषु कर्मसु।
धर्मप्रवेशो येन स्यात् अतिदेश उच्यते।।[1]

मीमांसाकोषे एतदर्थपरकत्वेन सर्वं वचनं संगृहीतं विद्यते।[2] तथाहि-

अतिदेशो नाम ये यत्र विहिता धर्माः तमतीत्य अन्यत्र तेषां देशो भवति। यथा लोके "देवदत्तस्य भोजनविधिं कृत्वा शालिसूपमांसापूपैर्देवदत्तो भोजयितव्यः" इति तमेव विधिं यज्ञदत्ते अतिदिशति देवदत्तवत् यज्ञदत्तः भोजयितव्यः इति। अन्यत्र विहितानां धर्माणां तत्सम्बन्धपरित्यागेन अन्यत्र सम्बन्धप्राप्तिफलकं शास्त्रम्। मीमांसान्याये आचार्यपादैः प्रतिपादितमतिदेशविषये-

अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृत्स्नाया धर्मसन्ततेः।
अन्यत्र कार्यतः प्राप्तिरतिदेशोऽभिधीयते।।[3]

व्याकरणशास्त्रेऽपि अतिदेशविषये विचारः कृतः, तत्र वतिघटितत्वमतिदेशत्वम्। अवतिघटितत्वमतिदेशत्वम्। यथा- "द्विर्वचनेऽचि", "असंयोगाल्लिङ्कित्" इत्यादौ वतेरदर्शनात् वत्यर्थघटितत्वमतिदेशत्वं केचित् मन्यन्ते।

---

[1] वाचस्पत्यम्, भागः 1, पृ. 100

[2] मी.कौ., भा. 1, पृ. 110 (अतिदेशेखण्डः)

[3] न्या.को. पृ. 5 (परिशिष्टं भा. पृ. 2)

अपरे तु आरोपबुद्धिप्रयोजकत्वमित्येद ब्रुवते, ते आरोपस्य तद्भूतत्वाभावेऽपि क्षतिविरहः, यतो हि आहार्यत्वबाधसमकालिकेच्छाजन्यज्ञानत्वरूपस्वीकारात्। अत एव व्याकरणशास्त्रे देवदत्तहन्तृहतन्यायः प्रवर्तते। बौद्धार्थमस्वीकृत्य वस्तुसत्तारूपार्थे स्वीकृते तु न्यायावसरो नैव सम्भवेत्। अतिदेशस्य चायं स्वभावो यत् "यन्निमित्तवैकल्य-प्रयुक्तोपदेशोऽप्रवृत्तौ अतिदेशो मृग्यते तस्यैव अतिदेशत्वमिति" तथा च अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयकार्याभावस्यैव अतिदेशत्वमुच्यते।

अतिदेशभेदाः –

अतिदेशः सप्तविधो भवति। यथोक्तम्-

कार्यरूपनिमित्तार्थशास्त्रतादात्म्यशब्दिताः।
व्यपदेशश्च सप्तैतानतिदेशान् प्रचक्षते।।[1]

एतेषां चोदाहरणानि क्रमशो प्रस्तूयते। यथा-

सामान्यातिदेशः – गुरुवत् गुरुपुत्रे वर्तितव्यम्

रूपातिदेशः – तृज्वत्क्रोष्टुः[2]

निमित्तातिदेशः – पूर्ववत्सनः[3]

तादात्म्यातिदेशः – सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे[4]

---

[1] वै.सि,कौ, तत्त्वबोधिनी, प्रथमभागः, पृ. 278

[2] पा.सू. 1.1.35

[3] तत्रैव, 1.3.62

[4] तत्रैव, 2.1.2

शास्त्रातिदेशः – कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः[1]

कार्यातिदेशः – स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ[2]

व्यपदेशातिदेशः – आद्यन्तवदेकस्मिन्[3]

मीमांसकभाष्यकारेण आचार्यशबरस्वामिना अतिदेशविषये प्रतिपादितम् –

प्रकृतात् कर्मणो यस्मात् तत्समानेषु कर्मसु।
धर्मोपदेशो येन स्यात् सोऽतिदेश इति स्मृतः।।[4]

पाणिन्यष्टाध्याय्यां बहुनि अतिदेशसूत्राणि सन्ति तेषां च स्वीयं स्वीयं महत्त्वमपि विद्यते। वतिघटितत्वमतिदेश इति सामान्यलक्षणम्। वस्तुतस्तु यत्र आरोपः क्रियते तत्र सर्वत्रापि अतिदेशत्वमेव ज्ञेयम्। शास्त्रीयप्रक्रियानिर्वाहाय अतिदेशकल्पनायाः अत्यावश्यकत्वं भवति। यथा वाक्यस्फोटस्यैव मुख्यत्वेऽपि अष्टौ स्फोटाः प्रकल्पिताः। अत एव नागेश आह - "तत्र वाक्यस्फोटो मुख्यः, तस्यैव लोकेऽर्थत्वात् तेनैवार्थसमाप्तेश्च"[5] तथा चावापोद्वाभ्यां वाक्ये पदकल्पना, पदेषु च प्रकृतिप्रत्ययादिकल्पना क्रियते तत्सर्वमपि बुद्धिपरिकल्पितमेव वर्तते। प्रकृतमनुसरामः शास्त्रेष्वतिदेशो नाम व्याकरणद्वारा यानि लक्ष्याणि सिद्धीक्रियन्ते, तेषां साधनाय बौद्धपरिकल्पनं विधाय शब्दाः साध्यन्ते। यथा रामाय इति प्रयोग यकारे तादात्म्यातिदेशः – "स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ"[6] इति सूत्रेण स्थानिवृत्तिसुप्त्वमतिदिश्यते। अर्थात् सुप्त्वारोपणमिति भावः। लोकेऽपि शिष्यः गुरुस्थानापन्नः याज्यकुलानि

[1] पा.सू, 3.1.87
[2] तत्रैव, 1.1.56
[3] तत्रैव, 1.1.21
[4] मीमांसकभाष्यकारेण शबरस्वामिना प्रणीतं शाबरभाष्यम् 7.22
[5] परमलघुमञ्जूषायां, नागेशभट्टेन शक्तिप्रकरणे निरूपितम्, पृ. 7
[6] पा.सू. 1.1.56

गत्वाग्रासनादीनि लभते, अतः तत्स्थानापन्नः तद्धर्मं लभते इति रीत्या यस्य स्थाने यः सः तद्धर्मवान् भवति। अयञ्च न्याय इत्युच्यते लोकव्यवहारेण सिद्धोऽर्थः न्याय इत्युच्यते। अस्य न्यायस्य शास्त्रेऽपि प्रचारो भवति। गुरुणा प्रेषितः शिष्यः यदा याज्यकुलानि याति तदा गुरुरिव व्यवहरति। तेन यस्य स्थाने यो भवति सः तत्तुल्यो भवतीति विज्ञायते। किन्तु व्याकरणशास्त्रेऽनुशासनं वर्तते "स्वं रुपं शब्दस्याशब्दसञ्ज्ञा"[1] इति शब्दः स्वकीयानाम् आनुपूर्वीमेव बोधयतीतितात्पर्यम्। अत्र स्थानिभिन्नः आदेशश्च भिन्नः द्वयोः वैरूप्याद् आदेशः स्थानिरूपो तद्धर्मवान् वा भवितुमर्हति न। यथा अग्रासनादीनि लभ्यन्ते शिष्येण तथापि उच्छिष्टभोजनं शिष्यस्य नैव भवति।

अतिदेशसूत्राणां वैशिष्ट्यम् -

एतेषां सूत्राणां वैशिष्ट्यमपि वर्तते यत्- स्थानिनिष्ठधर्माणामादेशेऽप्यारोपं विधाय तन्निमित्तकं कार्यं सम्पाद्यते। यथोक्तं बालमनोरमाकारेण वासुदेवदीक्षितेन - "गुरुस्थानापन्नाः गुरुपुत्रादौ स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभो लोकतः सिद्धः। तथा च कुशादिस्थानापन्नेषु शरादिषु वैदिकन्यायसिद्धः।"[2] वैशिष्ट्यानन्तरमतिदेशस्य यथा - "तृज्वत्क्रोष्टुः" इत्यतिदेशसूत्रम्, अनेन सूत्रेण तृज्वद्भावो भवति। अतोऽत्र रूपातिदेशः। अत्र मूलशब्दमपरिवर्त्यैव केवलं तृजन्तभावो कृतः तेन क्रोष्टृ इत्यस्य स्थाने क्रोष्टु इति व्यवहरति।

वतिघटितसूत्राण्यपि किञ्चन वैशिष्ट्यं वर्तते, वतिप्रत्ययस्य सादृश्यबोधकत्वं "तेन तुल्यं क्रियाचेद्वति"[3], "तत्र तस्यैव"[4] इति सूत्रद्वयं प्रतिपाद्यते। अत्र प्रथमसूत्रस्य तृतीयान्तात् तुल्येऽर्थे वतिप्रत्ययो भवति यत्तुल्यं सा क्रिया चेदिति सूत्रार्थः। यथा- ब्राह्मणवदधीते क्षत्रियः, राजवद् वर्तते वैश्यः, शूद्रवदाचरति ब्राह्मण प्रभृत्युदाहरणानि सन्ति। अत्र ब्राह्मणादिपदैः

[1] पा.सू. 1.1.68
[2] वै.सि.कौमुद्याः बालमनोरमाटीकायां व्याख्यावसरे प्रतिपादितम्, पृ.77
[3] पा.सू. 5.1.115
[4] तत्रैव, 5.1.116

लक्षणावृत्त्या तद्गताध्ययनादिक्रिया अवबोध्यते। एवञ्च ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनसदृशी क्षत्रियकर्तृका अध्ययनक्रिया इत्यपि बोधो जायते। अत्र व्यक्तिसादृश्यमपि क्रियाद्वारकमेव। अतः "तेन तुल्यं क्रियाचेद्वति" इति सूत्रे तेनेति पदे तृतीया तुलोपमाशब्दवर्जं तुल्यार्थकशब्दैः योगेतृतीया वा स्यादेतदर्थकेन "तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीतान्यतरस्याम्"[1] इति सूत्रेण कृता। सा च शेषषष्ठ्या अपवादभूता इति सर्वविभक्त्यर्थबोधिकापि भवति। अत एव "राज्ञा सदृशं वर्तते, राजवत् वर्तते, जडस्य तुल्यं ब्रूते, सूर्य इव प्रकाशते, सूर्यवत् प्रकाशते पिता इव पालयति, पितृवत् पालयति राज्ञा इव, राजवत् व्यवहृतमनेन,देवमिव, देववत्, भवन्तं पश्यामि असिना इव, असिवत्, दात्रेण भिनत्ति ब्राह्मणाय इव, ब्राह्मणवत्, वैश्याय ददाति, पर्वतादिव, पर्वतवत्, आसनातदवरोहति" इत्यादिप्रयोगस्थले वतिप्रत्यान्तघटिते तृतीयाभिन्नविभक्त्यर्थस्यापि प्रवृत्तिर्जाता। अत एव सनः पूर्वस्माद् धातोरिव सन्नन्तादपि आत्मनेपदं भवतीत्यर्थे "पूर्ववत्सनः"[2] इति सूत्रमाचार्येण कृतम्। "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" इत्यनेन सूत्रेण यः वतिप्रत्ययो विधीयते तत्र सूत्रानुरोधेन तृतीयान्तेनैव विग्रहो भवति। अर्थस्तु उपमेयविभक्त्यनुसारेण ग्राह्यः। अत एव उपमानोपमेययोः समानविभक्तिकत्वनियमस्य भङ्गोऽपि न भविष्यति। व्युत्पत्तिवादे गदाधरभट्टाचार्येणापि समानविभक्तिकत्वनियमं प्रतिपादयता कथितं यत्- "स्वसमानविभक्तिकेन स्वाव्यवहितपूर्ववर्त्तिना च पदोपस्थापितस्यैव संसर्गमर्यादया भासते।"[3] यथा- नीलो घट इति तेनोक्तम्। एवमेवात्रापि "पूर्ववत्सनः" इति सूत्रे कैयटेनोक्तम् – पक्षद्वयेऽपि तेन तुल्यमिति तृतीयान्ताद्वतिः, न तु पञ्चम्यन्तात्। अयम्भावः पक्षयोरनयोः "तेन तुल्यम् " इत्यस्य तृतीयान्ताद् वतिप्रत्ययो भवति, किञ्च पञ्चम्यन्तताया: ग्रहणं नैव कृतम्। अनेन प्रकारेण सूत्रेण कृता तृतीया सर्वविभक्त्यर्थान् अन्तर्भावयति। अतो पञ्चम्यर्थग्रहणमत्र सर्वथाऽयुक्तमेव। यथा- ब्राह्मणवद् वैश्यादधीते इति प्रयोगे ब्राह्मणादिव

---

[1] पा.सू. 2.3.72

[2] तत्रैव, 1.3.62

[3] व्युत्पत्तिवादः, अभेदप्रकरणम्, पृ. 7

वैश्याधीत इत्यर्थः। वैश्यापादानकस्य अध्ययनस्य ब्राह्मणापादानकम् अध्ययनमुपमानं विद्यते। तत्र ब्राह्मणापादनकाध्ययने ब्राह्मणशब्दो वर्तते। तेन ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीते इति तृतीयान्ताद्वतिप्रत्ययो कृतः। एवमत्रापि बोध्यमिति।[1]

"स्थानिवत्." इति सूत्रे च तेन तुल्यमित्यादिसूत्रेण वतिप्रत्ययः, एवञ्च अलाश्रयभिन्ने विषये स्थानिना तुल्यं भवतीति सूत्रार्थः। आदेशे त स्थानिकार्यप्राप्त्यैव सादृश्यं सम्भवति स्थानितुल्यव्यवहारेण, तद्गतधर्मव्यवहारेण वा। अतिदेशस्य चेदमेवापूर्वं कार्यम्। इत्थं च आदेशविधायकसूत्राणां वैशिष्ट्यं नैके स्थलेषु द्रष्टुं शक्यम्।

यदा तत्र तस्यैव इति विहितवतिप्रत्ययघटितसूत्रविषयकः विचारः कृतः, तदा "तत्र तस्यैव" इत्यस्य सप्तम्यन्तात् तत्रैव षष्ठ्यन्ताच्च वतिप्रत्ययो भवत्वित्यर्थः निष्पद्यते। "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" इति सूत्रेण यत्र तृतीयाविभक्त्या सर्वविभक्त्यर्थस्य अवगमो भवति तत्र षष्ठीसप्तम्यर्थस्य ग्रहणं भवति। एवमपि तत्र क्रियातौल्य एव वतिप्रत्ययो विहितः। तथा च प्रयोगो लोकेऽपि प्रयुज्यते यथा- पुत्रेण तुल्यः स्थूलः देवदत्तः, भ्रात्रा तुल्यो धनी देवदत्तः इत्यादौ निदर्शने द्रव्यगुणतौल्ये तु मा भूत्। अतः गुणस्य द्रव्यस्य तौल्येऽपि वतिप्रत्यये शास्त्रमिदं कानिचन निदर्शनानि। "मथुरावत् स्रुघ्ने प्राकारः, बृहस्पतिपदेभ्यः पाण्डित्यम् गृहवदरण्ये चरन्ति" इत्यादौ प्रयोगे तु लक्षणया मथुराप्राकाद्यर्थप्रतिपादकेभ्य उपमानवाचकेभ्यः सप्तमीविभक्त्यन्तेभ्य इवार्थे वतिप्रत्ययो भवति उपमेयस्रुघ्नसम्बन्धी प्राकार इत्यादिबोधो भवति।

"चैत्रवत् मैत्रस्य गावः, मन्मथवदस्य सौन्दर्यम्" इत्यादौ प्रयोगस्थलेषु चैत्रादिपदात् इवार्थको वतिप्रत्ययो ज्ञेयः। तत्र ज्ञेयश्च चैत्रसम्बन्धिगोसदृशाः मैत्रसम्बन्धिगावः इत्यादिरूपेण बोधो जायते। व्याकरणशास्त्रेऽपि "स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोः उपदेशेऽज्झनग्रहदृशां

[1] व्या.म.भा. प्रदीपः, द्वितीयो भागः, पृ. 172

चिण्वदिट् च"[1] इति सूत्रे उपमेयवाचके स्यसिच्सीयुट्तासिशब्दे सप्तमीदर्शनात् उपमानवाचकात् चिण्शब्दादपि सप्तम्यन्तादेव वतिः। अपि च शब्दशास्त्रस्य यत्किञ्चित्कार्यविधायकत्वात् द्रव्यगुणकर्मबोधकशब्देभ्यः सादृशस्य प्रतिपिपादयिषायामेव वतेः विधीयमानत्वात् कार्यमिति शब्दस्य व्यपदेशः कृतः। सूत्रमिदं मथुरावत् स्रुघ्ने प्राकारः इति वाक्यार्थं बोधयति। उपदेशावस्थायामजन्ततया विद्यमानानां भू, हन्, ग्रह्, दृश् इत्यादीनां धातूनां च वृद्ध्यादिकार्याणि भवन्तीति प्रबोध्य चिणः स्यसिच्सीयुट्तासीनां च वृद्ध्यादिकार्यजनकत्वेन सादृश्यं प्रतिपाद्यते। यतो हि सूत्रमिदमतिदेशसूत्रं वर्तते। एवमेव "सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे"[2], "आद्यन्तवदेकस्मिन्"[3] इत्यादिस्थलेष्वपि अयमेव मार्ग आलम्बनीयो भवति।

"लोटो लङ्वत्"[4] इति सूत्रेऽपि उपमेयवाचकशब्दे षष्ठ्याः दर्शनात् षष्ठ्यन्तलङ्शब्दादेव वतिः बोधो भवति। अत्रापि कार्यं भवतीत्यध्याहार्यम्। इह लोट्पदस्य लक्षणावृत्तिमाश्रित्य तत्सम्बन्धबोधकत्वम्। अत्रापि मैत्रवत् गाव तत्सदृश एव बोधो भवति।

उपसंहारः –

अत एव सामान्यत उच्यमाने सति यत् सर्वत्र अतिदेशस्थले यदि तृतीयान्ताद् वतिः तर्हि तत्स्थानिककार्याणि प्रवर्तन्ते, तन्निमित्तककार्याणि च अतिदिश्यन्ते। यथा- काभ्याम्, रामाभ्याम् चेत्यादि। यत्र च वतिः षष्ठ्यन्तविहितोऽस्ति, तत्र स्वस्यैव यदागमादेशादिकार्यं तदेवातिदिश्यते, न तु स्वनिमित्तकम्। यथा- लोटोलङ्वत् इत्यादि। अनेन सकलव्याकरणशास्त्रेऽतिदेशविषये बहुनि वैशिष्ट्यानि स्थलानि सन्ति। अत्र तु किञ्चित् दिङ्मात्रमेव प्रस्तुतम्। इति शम्।

---

[1] पा.सू. 6.4.62
[2] तत्रैव, 7.4.93
[3] तत्रैव, 1.1.21
[4] तत्रैव, 3.4.85

सन्दर्भसहायकग्रन्थावलिः

1. झा, महेशः, महाभाष्यम् (नवाह्निकम्) पतञ्जलिप्रणीतः, संस्कृतशोधसंस्थानम्, दरभङ्गा
2. दाहालः, लोकमणिः- व्याख्याकारः, परमलघुमञ्जूषा (किरणावली-संस्कृतव्याख्योपेतः), चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी, पुनर्मुद्रितसंस्करणम्-2011
3. नरसिम्हाचार्यः, एम.एस.,महाभाष्यप्रदीपव्याख्यानानि (द्वितीयो भागः), इन्स्टिट्यूट ऑफ फ्रांसिस इण्डोलॉजी, पुदुचेरी, 1973
4. नरसिंहः, डॉ. श्रिष्ठिलक्ष्मी, पाणिनीये अतिदेशानुशीलनम् (प्रकाशितशोधप्रबन्धः), राष्ट्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः, 2008
5. पाण्डेयः, गोपालदत्तः, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी – प्रथमो भागः (बालमनोरमाटीका-हिन्दीव्याख्या), चौखम्बाप्रकाशनम्, 2014
6. मिश्रः, पण्डितरामरूपः, अतिदेशसूत्रव्याख्यानम्, जगदीशसंस्कृतपुस्तकालयः, जयपुरम्, प्रथमसंस्करणम्- 2011
7. मिश्रः,श्रीमदुमेशः (सम्पादकः), व्युत्पत्तिवादः – जयदेवमिश्रकृतजयासंस्कृत-टीकासहितः, वाणी विलास प्रकाशनम्, वाराणसी, पुनर्मुद्रितसंस्करणम्- 2016 ई.
8. मिश्रः, श्रीविश्वनाथः, परिभाषेन्दुशेखरः (सुबोधिनी-हिन्दीव्याख्योपेतः), चौखम्बा-सुरभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी, पुनर्मुद्रितसंस्करणम्- 2009
9. शर्मा, पण्डितरघुनाथः, वाक्यपदीयम् – प्रथमो भागः – ब्रह्मकाण्डम्, हरिवृषभकृतया स्वोपज्ञवृत्या अम्बाकर्त्रीव्याख्या च सहितम्, सम्पूर्णानन्द-संस्कृतविश्वविद्यालयप्रकाशनम्, पञ्चमं संस्करणम् -2016

10. शास्त्री, गुरुप्रसादः, समलङ्कर्ता, लघुशब्देन्दुशेखरः (षट्टीकासंवलितः), चौखम्बाप्रकाशनम्, वाराणसी

11. शास्त्री, चारुदेवः, व्याकरणमहाभाष्यम् (प्रथमनवाह्निकम्), मोतीलाल बनारसीदास, नई दिल्ली, नवमपुनर्मुद्रितसंस्करणम्-2017

❑ ❑ ❑